

III. Z TEORIE PŘEKLADU

III.1. Problém definice překladu

Teorie překladu se jako samostatný obor začala rozvíjet na počátku 20. století, avšak plný rozvoj zaznamenala až po druhé světové válce (SIBINOVIC 1983: 75). Jedním z úkolů této práce je zkoumat překlad idiomů a frazémů. Výzkum těchto prostředků je jednou z nejdůležitějších oblastí teorie překladu vůbec (srov. BASAJ 1982: 165). Dříve však, než se budeme věnovat této konkrétní otázce, považujeme za účelné, abychom se stručně zmínili o tzv. *lingvistice překladu* (viz též STRAKOVÁ 1984: 316). Ta sleduje podobné cíle jako kritika překladu. Zatímco však kritika překladu vychází z jednotlivého díla, lingvistika překladu se zaměřuje na obecné problémy (KUFNEROVÁ – SKOUMALOVÁ – STRAKOVÁ 1988: 199).

Pro text překladu je charakteristické to, že je výsledkem tzv. interpretativní činnosti, která z textu vychází a současně i k textu směřuje. Původní vztah *autor – dílo – čtenář* se rozšiřuje o další dva elementy a modifikuje se tak do nového vztahu *autor – dílo – překladatel – překlad – čtenář*. Tím se cesta uměleckého sdělení od tvůrce-spisovatele ke konzumentu-čtenáři přirozeně komplikuje (HRALA 1988: 194). Vlastním předmětem lingvistiky překladu je vztah mezi originálním textem (T_1) a textem překladu (T_2) (STRAKOVÁ 1984: 316; srov. též Popovič [1973] nebo Fleischmann [1982]). Pro významného českého slavistu Karla HORÁLKA nejsou umělecké překlady jen prostým převedením do nového jazykového materiálu, nejsou to ani významové, ani funkční ekvivalenty originálu. Každý umělecký překlad nějak aktualizuje, a není již proto pouze překladem (HORÁLEK 1966: 156). V mimolingvistické rovině charakterizuje vztah T_2 - T_1 následovně: „Překlad a originál jsou dvě odlišné a svéprávné kulturní hodnoty. Překladateli musí jít nejen o originál, ale také o kulturní poslání překladu v novém (pro překladatele zpravidla domácím) prostředí“ (HORÁLEK 1966: 11).

Vztah mezi originálem a překladem formuloval na základě vztahu jazykového systému a extralingvistického kontextu Eugene NIDA. Rozlišuje tři typy vztahů: ty jsou dány 1. příbuzností jazyků a kultury, 2. rozdílností jazyků a blízkostí kultury a 3. rozdílností jazyků i kultury (NIDA 1978: 120).

Pokud bychom tyto vztahy transponovali do *slovanského* světa, pak z jazyků slovanských národů bychom vzhledem k češtině do Nidovy první skupiny mohli zařadit jen slovenštinu, druhou skupinu by tvořila polština, slovinština a chorvatština a ve třetí skupině, kulturně nejvzdálenější v celoslovanském kontextu, by byli Bělorusové, Ukrajinci, Rusové, Bulhaři, Makedonci, Srbové, Černohorci a Bosňáci.⁴²

Zůstaneme-li ovšem v rámci *středoevropského* regionu,⁴³ charakteristice první Nidovy skupiny odpovídá vztah češtiny se slovenštinou a polštinou a druhé skupině vztah češtiny s němčinou. Do třetí skupiny bychom mohli zařadit vztah češtiny a maďarštiny (uvědomujeme si přitom, že konstatovat rozdílnost české a maďarské kultury můžeme až na základě srovnání s kulturou německou nebo polskou, ke kterým máme přeci jen blíže).

V *celoevropském* kontextu bychom však vztah k maďarštině mohli přesunout bez většího váhání do druhé skupiny. Ve třetí by se ocitly např. řečtina, španělština nebo skandinávské jazyky.

V *celosvětovém* kontextu by jazyky evropských národů téměř bez výhrady zaujaly pozice v první a druhé skupině, s nimi by se ve druhé skupině ocitla kultura z Evropy exportovaná nebo silně evropeizovaná (australská, severoamerická, pravděpodobně i latinskoamerická apod.). Třetí skupina by byla vyhrazena těm jazykům a kulturám, které jsme si v běžné komunikaci zvykli označovat jako „orientální“, „exotické“ apod. (např. jazyky a kultura afrických i asijských Arabů, Indů, Číňanů, Japonců nebo afrických či pacifických národů).

Teorii překladu můžeme definovat různými způsoby. A. G. OETTINGER o tom říká: „Translating may be defined as the process of transforming signs or representation into other signs representations. If the originals have the same significance, we generally require that their images also have the same significance, or, more realistically, as nearly the same significance as we can get. Keeping significance invariant is the central problem in translating between natural languages“⁴⁴

42 Podobným způsobem jsou slovanské jazyky klasifikovány u Z. KUFNEROVÉ – Z. SKOUMALOVÉ – V. STRAKOVÉ (1988); jako geneticky blíže příbuzné jazyky je rozlišují jen na základě kulturně-historického vývoje. Ten může být buď *společný* (trvalý nebo v delším časovém úseku souvislý) – takovým je vztah češtiny a slovenštiny – nebo jsou kulturní souvislosti *nepřímé, kratší* – takový je vztah češtiny a polštiny, anebo je historický vývoj obou jazyků *bez kontaktů* – takový je vztah češtiny a ruštiny nebo bulharštiny (KUFNEROVÁ – SKOUMALOVÁ – STRAKOVÁ 1988: 200nn.).

43 Kvůli přehlednosti uvedme, že do tohoto geopolitického regionu řadíme Německo, Polsko, Česko, Slovensko, Maďarsko, Rakousko, Lichtenštejnsko a Švýcarsko.

44 „Překlad můžeme definovat buď jako proces transformace znaků, anebo jako jejich prezentaci v jiném systému znaků. Jestliže originály nesou nějaký význam, pak obecně platí, že se snažíme, aby jejich obrazy měly tentýž význam nebo alespoň – abychom se vyjádřili přesněji – aby stály co nejbližší

(OETTINGER 1960: 104). K. HORÁLEK definuje teorii překladu – vycházejí přitom z Oettingera – jako transpozici sdělení (informace) z jednoho jazyka (kódu) do jiného (HORÁLEK 1966: 13). V translatoologii vidí rovněž filologickou disciplínu, jež má svou část lingvistickou i literárněvědnou, přičemž převážně jazykovědný ráz má v teorii překladu zkoumání textů neuměleckých. Také při práci s texty uměleckými je ale lingvistický průzkum nezbytný, neboť je průpravou ke zkoumání literárněvědnému (Tamtéž: 151). Výzkum překládání uměleckých textů Horálek zahrnuje do užší kategorie tzv. teorie uměleckého překladu, která je podle něj „jasně speciálním oborem celkové teorie překládání“ (Tamtéž: 14).

Některé definice E. Nidy (1970),⁴⁵ L. S. Barchudarova (1974),⁴⁶ V. N. Komissarova (1980), G. Mounina (1963)⁴⁷ a M. A. K. Hallidaye (1966)⁴⁸ uvádí Z. KUFNEROVÁ (1984: 150–154). Všimá si přitom rozdílného přístupu k překládání u Barchudarova a Komissarova: „Zatímco L. S. Barchudarov zdůrazňuje, že překlad se týká nikoli jazykových systémů, nýbrž konkrétních textů, a proto pokládá lingvistiku překladu za konfrontační textovou lingvistiku, V. N. Komissarov pokládá za důležité sledovat překlad jakožto předmět lingvistické analýzy nejen v plánu řeči, ale i v plánu jazyka, sledovat jej jako polylingvální druh komunikace, mezijazykovou výměnu myšlenek. Proto je u Komissarova mezi konfrontační lingvistikou a lingvistikou překladu bezprostřední návaznost“ (KUFNEROVÁ 1984: 151). Smyslem překládání je pak „převod (transmise) určitých obsahů z jednoho jazykového kódu do druhého, se snahou o maximální adekvátnost“ (STRAKOVÁ 1984: 316). Vzhledem k tomu, co bylo řečeno, má překládání za základ identifikaci textu jako celku, a rovněž jeho složek a aspektů (Tamtéž).

Velké sepětí jazykovědy a teorie překladu spatřuje již zmíněný K. HORÁLEK především v tom, že v teorii překladu se uplatňuje v širokém měřítku funkční pojetí (HORÁLEK 1966: 6) a dále že bez spolehlivé lingvistické základny se teorie překladu neobejde (Tamtéž: 14). Podobně konstatuje V. STRAKOVÁ, že „i překlad vysoce umělecky náročný bude vycházet v prvé řadě z analýzy, a to jak obsahové, tak čistě lingvistické. Zatímco vznik primárního textu A je především určován zákonitostmi syntézy (analýza je zde spíše implicitní, méně výrazná), musí vzniku

originálu. Zachování významu invariantu je hlavním problémem při překládání mezi přirozenými jazyky“ (NIDA 1970).

45 Překlad je procesem mezijazykové transformace, je to operace, jejíž úspěch je relativní a při níž se v jazyce překladu vytváří nejbližší přirozený ekvivalent sdělení jazyka originálu, nejprve co do obsahu, pak co do stylu (cit. dle KUFNEROVÁ 1984).

46 Překlad je proces přetváření textu v jednom jazyce v text v jazyce druhém při zachování neměnného plánu obsahu (cit. dle KUFNEROVÁ 1984).

47 Překlad je jedním z druhů jazykových kontaktů a zároveň projevem bilingvismu (cit. dle KUFNEROVÁ 1984).

48 Překlad je zvláštní druh konfrontace jazyků a lingvistická analýza překladu je kontextuální konfrontací jazykových jednotek, při níž je nutno sledovat i formálně jazykovou konfrontaci systémovou (cit. dle KUFNEROVÁ 1984).

(syntéze) textu B předcházet analýza, a to analýza různého druhu, zaměření, různé úrovně“ (STRAKOVÁ 1984: 316). Překládání se tedy dotýká jak jazykovědy, tak literární vědy. Existují však i pohledy, které se staví buď jen za jazykovědu (Rus A. V. Fjodorov [1953] nebo Francouzi J.-P. Vinay a J. Darbelnet [1958]), nebo jen za literaturu (E. Cary) (PECHAR 1986: 5). Smiřující stanovisko formuloval G. MOU-NIN (1963) v práci o teorii překladu: „Překlad zahrnuje v sobě zajisté aspekty zjevně nelingvistické, mimolingvistické. Ale každá překladová operace – v tom má Fjodorov pravdu – má ve svém základu určitou sérii analýz a operací, které spadají do oblasti lingvistiky a které správně aplikovaná jazykověda může vysvětlit víc a lépe než jakýkoli prakticistní empirismus. Lze říci, přeje-li si někdo, že podobně jako medicína zůstává překládání uměním – ale uměním založeným na určitém vědění“ (cit. dle PECHAR 1986: 5n.).

Otázky spojené s překládáním byly v minulosti velmi často předmětem mnoha úvah jak lingvisticky zaměřených specialistů, tak literárních teoretiků a historiků, a nakonec i samotných překladatelů nebo spisovatelů. Některé studie významných světových badatelů v oblasti translologie byly vydány ve sborníku *Překlad literárního díla* (1970), důležité příspěvky k teorii a praxi překladu jsou zaznamenány též v komplexně pojaté kolektivní monografii *Překládání a čeština* (1994¹, 2003²). Obě publikace se translologickou problematikou zabývají v dostatečném rozsahu. Odkazujeme na ně proto, že není v našich možnostech analyzovat tuto problematiku v celé její šíři. V naší práci si totiž klademe za cíl rozbor překladu konkrétních jazykových jednotek (frazémů a idiomů), nikoliv všeobecný pohled na teorii a praxi překladu.

III.2. Cíle překladu

Už v roce 1913 vyjádřil čelný představitel Pražského lingvistického kroužku Vilém MATHESIUS mínění, že „vlastní podstata přebásnění je úsilí o vzbuzení uměleckého účinku i třeba jinými literárními prostředky, než jakých bylo užito v originálu. (...) Často stejné – nebo přibližně stejné – prostředky docilují účinků různých. Zásada, že důležitější je rovnost uměleckého účinku než stejnost uměleckých prostředků, jest důležitá zejména při překládání děl básnických“ (MATHESIUS 1913: 808). Mathesiovo funkční hledisko překládání je v jistém rozporu s pohledem K. HORÁLKA, který je objasňuje tak, že „překlad zpravidla plní jinou funkci než originál a že tedy princip funkční ekvivalence má v teorii překladu jen omezenou platnost. U překladu ze starých literatur je to evidentní, u překladů u exotických literatur tomu není v podstatě jinak. V otázce stylistických kvalit v překladu zastávám názor, že překladová literatura má disponovat i prostředky, kterých se v původní literatuře neužívá. Rozhodně je překladové literatuře třeba přiznat právo na jinou frekvenci stylistických prostředků (např. archaismů a exotismů), než jaká je běžná v literatuře nepřekladové“ (HORÁLEK 1966: 3).

Můžeme tomu rozumět tak, že Horálek vědomě rezignuje na snahu o co největší přiblížení uměleckého účinku překladu takovému uměleckému účinku, který vyvolal originál. Toto mínění lze přijmout, neboť skutečně nemůžeme předpokládat, že v prostředí překladu budou nejrůznější specifické reálie, narážky, skryté odkazy, slovní hříčky nebo jiné příznakové jazykové prvky pochopeny a dekodovány stejně jako v prostředí originálu (kvůli objektivitě je však třeba dodat, že ani v prostředí originálu není jedno dílo vnímáno celou čtenářskou obcí stejně). Zprostředkující (mediální) charakter překladu byl zdůrazněn u VINAYE a DARBELNETA (1958): „Kdo překládá, nepřekládá proto, aby porozuměl, nýbrž aby zprostředkoval porozumění“ (cit. dle STRAKOVÁ 1984: 316).

Nesouměřitelnost jazyka originálu a jazyka překladu konstatuje též Jiří LEVÝ a dodává: „Jazykové prostředky dvou jazyků nejsou ‚ekvivalentní‘, a proto nelze převádět mechanicky.⁴⁹ Nekryjí se přesně významy a jejich estetické hodnoty. Proto je překlad tím obtížnější, čím větší je úloha jazyka v umělecké výstavbě textu“ (LEVÝ 1983: 67; podtrž. P.K.).

Významovou, nikoli formální ekvivalenci upřednostnil v jedné ze svých pěti translato logických norem též Vilen N. KOMISSAROV (1973). Ve své knize rozlišuje: 1. normu významové ekvivalence, 2. žánrově stylistickou normu, tj. požadavek, aby překlad odpovídal dominantní funkci a stylistické specifičnosti daného typu textu, 3. normu platící pro jazyk přeloženého textu, 4. normu pragmatickou, vyplývající z požadavků kladených na konkrétní funkci překladu v daném případě, 5. normu konvenční (PECHAR 1986: 9). Pod konvenční normou si představujeme estetické hledisko, které uplatňujeme při posuzování nějakého překladu.

Celou historií překládání prostupují dva základní požadavky – požadavek **přesného překladu** a požadavek **uměleckého překladu**. J. LEVÝ o tom říká: „Základem estetiky a kritiky překladu (...) je kategorie hodnoty. Hodnota je určována poměrem díla k normě daného umění. Normy je ovšem třeba chápat historicky: v průběhu vývoje se mění jejich přesný obsah i jejich hierarchie. Ve vývoji reprodukčního umění se uplatňují dvě normy: norma reprodukční (tj. požadavek věrnosti, výstižnosti) a norma ‚uměleckosti‘ (požadavek krásy). Tento základní estetický protiklad se v překladatelství po stránce technické jeví jako protiklad tzv. překladatelské věrnosti a volnosti. Jako překladatelskou metodu ‚věrnou‘ (či snad lépe doslovnou) označujeme pracovní postup těch překladatelů, kteří za svůj hlavní cíl považují přesnou reprodukci předlohy, jako metodu ‚volnou‘ (či spíše adaptační) tu, které jde především o krásu, tj. estetickou a myšlenkovou blízkost čtenáři, o to,

49 Opačný pohled zastával např. německý překladatel Petrarky, Boccaccia a jiných von Ville. Miodrag SIBINOVIC uvádí, že pro tohoto překladatele z 15. století byl normou „став према којем се, свака реч замењује одговарајућом речі“ на језику превода. Њему не смета што се таквим преводом стварају конструкције које су непознате у постојећем немачком језику, јер такав ‚немачки језик који је добијен од тачно преведеног доброг, префињеног и милозвучног латинског ... мора бити добар, префињен немачки језик, достојан хвале“ (SIBINOVIC 1983: 70).

aby překladem vzniklo původní umělecké dílo české“ (LEVÝ 1983: 86n.; viz též LEVÝ 1996: 233–236).

E. NIDA si všímá dvou úrovní protikladných názorů na překládání: 1. doslovný překlad kontra volný a 2. důraz na formu kontra zaměření na obsah. Obě dvojice jsou sice v těsném vzájemném vztahu, ale nejsou totožné, neboť „napětí mezi doslovným a volným lze stejně dobře aplikovat i na formu a obsah“ (NIDA 1970: 69).

III.3. Problém ekvivalence v překladu

Ať už se překladatel přiklání k doslovnému nebo k adaptačnímu způsobu překládání, rozhodně by mu neměl unikat požadavek zachování významu. **Sémantická ekvivalence**, resp. adekvátnost, plnohodnotnost, se jeví jako ústřední problém lingvistické teorie překladu (KUFNEROVÁ 1984: 152), přitom problémy při překladu nevznikají ani tak z rozdílů jazykových systémů, jako spíše z úsilí o to, „aby byly co možná nejpřesněji vyjádřeny ty složky významu, které souvisejí s mimojazykovou skutečností“ (Tamtéž: 153). Při konfrontační analýze textu originálu (T_1) a textu překladu (T_2) je v první řadě třeba zjistit, do jaké míry si oba texty obsahem odpovídají. S tímto problémem rovněž úzce souvisí otázka přeložitelnosti (viz dále).

Na otázku, co je to překladový ekvivalent, B. ILEK odpovídá takto: „Ekvivalence je dnes v teorii překladu samozřejmý pojem. (...) Rychlé zdomácnění pojmu *ekvivalent* v prudce a nerovnoměrně se rozvíjející vědě o překladu způsobilo, že význam tohoto termínu zabíral stále širší okruhy, od pojetí ‚mající stejnou platnost‘ (funkční ekvivalent) až k pojetí ‚mající totožný význam‘ (významová identita). Pojem ekvivalence, dávno osvědčený v lexikologii, se v lingvisticky orientovaném bádání překladatelském ujal i v oblasti gramatiky (Catfordův⁵⁰ ‚formální ekvivalent‘)“ (ILEK 1981: 11).

E. NIDA (1978) rozlišuje ve vztahu originálu a překladu *ekvivalenci formální* (vztah k jazyku) a *dynamickou* (vztah k příjemci) (KUFNEROVÁ 1984: 152). Nejpodrobněji však rozpracoval klasifikaci ekvivalence V. N. KOMISSAROV (1980: 59–100), který na základě sémantického a pragmatického významu textu určil pět typů ekvivalentních vztahů podle stupně obsahové blízkosti originálu a překladu (KUFNEROVÁ 1984: 152n.). B. ILEK si v této souvislosti blíže všímá definice ekvivalence u Němce G. JÄGERA (1975), podle něhož „*komunikativní ekvivalence* je takový vztah mezi texty, který je dán tehdy, jestliže dva texty ve své komunikační hodnotě souhlasí, jsou identické“, čili zůstává-li při přechodu od originálu k překladu zachována původní komunikační hodnota (ILEK 1981: 12). *Komunikační hodnota* je definována jako ta vlastnost textu, díky které text vyvolává jistý komunikační efekt (Tamtéž), a pod pojmem *komunikační efekt* je třeba rozumět „vyvolání jis-

50 CATFORD, John C.: *A Linguistic Theory of Translation*. London 1963.

tého stavu vědomí u adresáta, který chtěl vysílatel sdělit“ (Tamtéž). Lingvistické vymezení pojmu *komunikační hodnota* je třeba hledat ve funkcích textu, které leží na třech základních jazykových rovinách – syntaktické, sémantické a pragmatické. Komunikační hodnota textu tedy záleží na funkční hodnotě chápané jako souhrn dále blíže vymezitelných znakových funkcí, které nazveme významy (Tamtéž). Úvahy o ekvivalenci v translatoologii lze zakončit opět slovy B. ILKA: „Striktní pojetí ekvivalence jako nějaké identity je v obecné teorii překladu problematické. (...) Ve speciální teorii uměleckého překladu je vhodné pracovat s méně striktním pojmem adekvátnosti. Pojem adekvátnosti, uplatňovaný pro hodnocení větších celků, je těsně spjat s pojmem funkce, kterého pro vymezení pojmu adekvátnosti užil už r. 1953 A. V. Fjodorov a který později široce zdůvodnil A. Ljudskanov⁵¹“ (Tamtéž: 20).

III.4. Dnešní požadavky na překlad

Z hlediska typologie rozlišuje J. LEVÝ tři druhy překladu, vycházejí přitom z výzkumů Romana JAKOBSONA (1959): 1. překlad *vnitrojazykový* (jedná se o výklad pojmů v tomtéž jazyce), 2. překlad *mezijazykový* (pod obecným pojmem *překlad* se ve velké většině případů myslí právě tento druh překladu)⁵² a 3. překlad *mezišémiotický* (jde o výklad znaků jednoho sémantického systému znaky jiného sémantického systému – např. výklad obrazu slovy) (LEVÝ 1983: 25). Nás bude přirozeně zajímat *mezijazykový překlad*.

Vzhledem ke specifice překládání idiomů a frazémů, která záleží v přenášení nebo posunu významu frazeologických jednotek, vyvstává naléhavá potřeba, abychom originál chápali – ve shodě se Z. Klemensiewiczem⁵³ – jako systém, nikoli jako souhrn elementů, jako organický celek, nikoli jako mechanické seskupení elementů (LEVÝ 1983: 26). Levý dále pokračuje, že „úkol překladačelovým není reprodukovat, a tím méně přetvářet elementy a struktury originálu, nýbrž vystihnout jejich funkci a užít místo nich elementy a struktury vlastního jazyka, které by v míře co největší mohly být jejich substituty a ekvivalenty stejně vhodnými a účinnými“ (Tamtéž). Tento přístup se dá zjednodušeně vyjádřit tak, že je třeba překládat podle smyslu, nikoli podle jednotlivých slov. O tom, že takový požadavek

51 LJUDSKANOV, Alexandr: Princip funkčních ekvivalentů – základ teorie a praxe překladu. *Překlad literárního díla*. Praha 1970.

52 Specifickým druhem mezijazykového překladu je tzv. *autorský překlad*, při němž si bilingvní nebo polylingvní literární tvůrce převádí své dílo z jednoho jazyka do jiného sám. Tento typ překladu je sice příznačný v první řadě pro jazykově blízká meziliterární společenství, avšak není tomu tak pokaždé (viz DOROVSKÝ 1995: 82n.).

53 KLEMENSIEWICZ, Zenon: Translation as a Linguistic Problem. *O sztuce tłumaczenia*. Wrocław 1955, s. 540–541.

není nijak nový, svědčí slova O. KRIJTOVÉ: „Byl to právě patron nás překladatelů svatý Jeroným, kdo ke svému překladu Nového zákona pořídil předmluvu, v níž zdůvodnil své překladatelské postupy. Trval, jako ostatně před ním i Cicero, na tom, že je nutno ‚převádět smysl za smysl, nikoli slovo za slovo‘“ (KRIJTOVÁ 1996: 35). Přesto byly pohledy na to, jak má vypadat správný překlad, v různých dobách různé. Často až protichůdné názory na umělecký překlad shrnuje Theodore H. SAVORY (1957, 1968):

1. Překlad má doslovně reprodukovat znění originálu. X Překlad má reprodukovat ideu originálu.
2. Překlad se má číst jako originální dílo. X Překlad má prozrazovat, že je překladem.
3. Překlad má zachovávat styl původního autora. X Překlad má zdůrazňovat osobitý styl překladatele.
4. Překlad má mít barvu doby, ve které vznikl originál. X Překlad má mít svěžest doby svého vzniku.
5. Překlad nepřipouští přidávání ani vynechávání. X Překlad může předlohu zkracovat i doplňovat (ČERMÁK – ILEK – SKOUMAL 1970: 6).

Lze říci, že od současných překladatelů se obecně vyžaduje zachování těch kritérií, která už před téměř pěti sty léty shrnul jiný Francouz – Étienne DOLET (1509–1546):⁵⁴ 1. Překladatel musí dokonale rozumět obsahu a záměru autora, kterého překládá. 2. Překladatel by měl dokonale znát jazyk, z něhož překládá, a stejně výborně znát i jazyk, do něhož překládá. 3. Překladatel by se měl vyhýbat tendenci překládat slovo za slovem, poněvadž takto ničí smysl originálu a kazí krásu jeho výrazu. 4. Překladatel by měl používat tvarů běžných v mluveném jazyce. 5. Výběrem slov a slovosledem by měl překladatel vytvořit úplný celkový dojem s příslušným „tónem“ (NIDA 1970: 57n.; KRIJTOVÁ 1996: 35).

III.5. O překládání idiomů a frazémů

Problematika překladu frazeologických slovních spojení z jednoho jazyka do druhého je specifickou oblastí teorie uměleckého překladu. Vlasta STRAKOVÁ o tom říká: „Frazeologismy jsou ‚kořením jazyka‘ a jako takové nejsou vždy jednoznačné či snadno transponovatelné do jazyka jiného. Proto musí překladatel buď vybírat – je-li z čeho – nebo použít opis, kompenzace, dotvořit výraz apod. Nezládnuté překlady frazeologismů se naopak projevují jako nenáležitý, ‚komponentový překlad‘ (fr. *surtraduction* [...]; rus. *покомпонентный перевод*)“ (STRAKOVÁ 1994: 88). Do popředí zde mnohem více vystupuje požadavek překládání (či spíše převádění) podle obsahu, významu a textové funkce. Při doslovném překládání frazémů hro-

54 Viz CARY, Edmond: Etienne Dolet. *Babel 1*, 1955, s. 17–20.

zí riziko volby nesprávného ekvivalentu nepoměrně více než u jiných jazykových jednotek. Cílem při překládání idiomů a frazémů by mělo být „jak najwierniejsze oddanie tak tresci wersji oryginalnej, jak również jej cech formalnych, o ile na to pozwalają środki językowe, które tłumacz ma do dyspozycji“ (BASAJ 1982: 158).

Jisté zásady při překládání frazeologismů formuloval již Jiří LEVÝ: „Kde slovo nemá význam samo o sobě, nýbrž jen jako součást celku, překládá se celek bez ohledu na významy jednotlivých slov. Jako lexikální jednotka se překládají ustálené fráze, idiomy a většina lidových rčení a přísloví. U obrazného výrazu jsou důležité i vedlejší implikace jednotlivých slov, jejich vztahy ke smyslové skutečnosti a vztah mezi myšlenkou a jejím uměleckým výrazem: proto zde vyžaduje i detail pozorné převedení, zvláště tam, kde je součástí vyššího celku – autorova stylu, charakterizačního záměru apod. Nerovná-li se hodnota celku součtu jeho částí, nýbrž nové významové kvalitě, pak si žádá náhradu obdobným celkem českým. (...) Osou, kolem níž se takové přepnutí na jiný celek provede, je obecné významové jádro (...). Jsou překladatelské situace, které nedovolí vystihnout všechny hodnoty předlohy. Překladatel se pak musí rozhodnout, které kvality díla jsou nejdůležitější a které je nejspíše možno ožet. Součástí problematiky překladatelské pravdivosti je poznání poměrné důležitosti hodnot v díle“ (LEVÝ 1983: 128; podtrž. P.K.). Ve stejném duchu se k této otázce vyslovuje např. Mile TOMIĆ: „Посебно је питање тумачења фразеолошких јединица једног језика на други језик у двојезичним речницима и у преводима. Ту свакако њихов семантички садржај мора имати одлучујућу улогу не само у случају фразема са стабилном већ и код оних са нестабилном лексичком структуром. (...) При преводу фразеолошких јединица из једног језика на други, води се рачуна о њиховом семантичком садржају, а не и о природи или семантици њихових саставних делова“ (ТОМИЋ 1988: 240). Podobný názor má i V. STRAKOVÁ: „Při překladu frazeologismu jde totiž často o to, nikoliv překládat, nýbrž dosazovat, substituovat to, co se v dané situaci v daném jazyce říká. (...) Frazeologismy nelze překládat podle komponentů, nýbrž globálně, tj. frazeologický celek substituovat celkem jiným (v teorii překladu se zde někdy mluví o tzv. *situačním ekvivalentu*), tj. celkem situačně adekvátním a výskytové podobným“ (STRAKOVÁ 1994: 85n.).

Velmi důležitá je u překládání frazémů **sémantická ekvivalence**. Starší jazykověda dokonce chápala termín *idiom* jako takový frazeologismus, který je nepřeložitelný do jiných jazyků (viz např. FRAZTERM 1995: 63 nebo HABOVŠTIAKOVÁ – KROŠLÁKOVÁ 1987: 119). S. SKORUPKA označoval takový výraz *idiomatismus* a definoval ho takto: „Idiomatyzm jest to taki frazeologizm, który nie ma odpowiednika bądź w strukturze, bądź w tresci frazeologizmów w innych językach. Poza tym jest zwykle nieprzetłumaczalny dosłownie na inne języki. Można taki związek opisać (dać opis peryfrastyczny), ale opis taki nie jest frazeologizmem w innym języku“ (SKORUPKA 1985: 12). Problém přeložitelnosti se jako základní problém teorie překladu jevil již K. HORÁLKOVÍ, který ho komentoval následovně: „V úvahách o nepřeložitel-

nosti se nejčastěji uvádějí některé jevy uměleckých textů, pak jazyková symbolika, jazykové hříčky atd. (...) Otázka přeložitelnosti není pak ani tak otázkou, jak vystihnout v jiném jazyce to, co vyjadřuje originál, jako spíše otázkou, jak tyto věci udělat novému adresátu srozumitelnými“ (HORÁLEK 1966: 17). Přitom Horálek byl v podstatě přesvědčen o přeložitelnosti všech výrazů: „Může-li každý jazyk jako univerzální dorozumivací systém znakový vyjádřit jakoukoli skutečnost, znamená to, že je možno všechny texty intelektuálního obsahu překládat do všech jazyků. Jazyk, který je pro vyjadřování složitějších významů nedostatečně připraven, se právě při překládání o potřebné vyjadřovací prostředky obohacuje; názorné příklady toho podávají např. kulturní dějiny Slovanů“ (Tamtéž: 15).

Z literatury, se kterou jsme obeznámeni, zřetelně vyplývá nesouhlas většiny badatelů s tvrzením, že některé frazeologismy jsou nepřeložitelné. Za všechny citujme M. BASAJE: „Jednoznacznie musimy (...) odrzucic teze o nieprzekladalności stałych związków frazeologicznych“ (BASAJ 1982: 157). Hlasy, které míní, že „text překladu nikdy nemůže být plným a absolutním ekvivalentem textu originálu“ (KUFNEROVÁ 1984: 152), však podle našeho soudu nejsou v protikladu k hlasům zastánců přeložitelnosti. Právě na překládání frazémů je nejvíce patrné, že v podstatě každý můžeme nějakým způsobem⁵⁵ převést do jiného jazyka (tím spíše, ustaneme-li na půdě jazyků evropských), ale těžko můžeme od překladu frazémů vyžadovat za každých okolností plnou sémantickou, tím méně formální ekvivalenci.

Vážnější problémy se mohou vyskytnout při překládání frazémů lidového původu nebo frazémů se speciální zvukovou, rýmovou nebo rytmickou složkou, popř. frazémů onomastických (srov. HABOVŠTIAKOVÁ – KROŠLÁKOVÁ 1987: 126n.). Potíže mohou rovněž nastat při zařazování frazémů do dvojjazyčného slovníku, v němž nám chybí přirozené prostředí frazému – situační kontext. V případě nemožnosti vhodným způsobem přeložit nějaký frazém do druhého jazyka doporučuje V. MUHVÍČ-DIMANOVSKÁ použít opis a vyznačit v textu hesla, že jde o opis, neboť frazém má svou stylistickou funkci, kdežto opis bude pravděpodobně neutrální (MUHVÍČ-DIMANOVSKI 1993: 324).

Narazí-li překladatel v textu originálu na frazém, může použít několik postupů k jeho převedení do jazyka překladu (většinou do své mateřštiny):

1. přeloží ho formálně i sémanticky *identickým frazémem* (pokud takový existuje);
2. přeloží ho významově identickým, avšak formálně více či méně *modifikovaným frazémem* – buď proto, že absolutně identický frazém v jazyce překladu neexistuje, nebo proto, že jej z různých důvodů použít nechce;
3. přeloží ho významově identickým, avšak formálně *odlišným frazémem* – buď proto, že zcela, téměř nebo zčásti identický frazém v jazyce překladu neexistuje, nebo proto, že takový frazém z různých důvodů použít nechce;

55 K. HORÁLEK – odvolává se na ruské odborníky – vidí jako předpoklad pro tzv. plnohodnotný překlad přítomnost těchto tří faktorů: 1. vyspělosti jazyka, 2. teoretické poučenosti překladatele a 3. překladatelova nadání (HORÁLEK 1966: 16).

4. nepřeloží ho žádným frazémem, ale *jeho význam opíše* – buď proto, že frazém s požadovanou sémantikou v jazyce překladu neexistuje, nebo proto, že frazém z různých důvodů použít nechce;
5. *na převedení* frazému jakýmkoliv způsobem do jazyka překladu *rezignuje* – buď proto, že frazém je v důsledku své specifčnosti nepřeložitelný, nebo proto, že jej překladatel z různých důvodů převést nechce.

Nesmíme rovněž zapomínat, že frazém se v překladu může objevit i na místě, na němž v originálním textu není; v takovém případě dochází k tzv. **kompenzaci frazému**.

Při jednotlivých výše uvedených postupech překládání frazémů může dojít k chybné interpretaci originálového frazeologismu:

Ad 1: Doslovný překlad se v jazyce překladu nevnímá jako frazém, nebo je sémanticky v různém stupni nepřesný, anebo takové slovní spojení v jazyce překladu vůbec neexistuje;

Ad 2: Sémantika není vystižena přesně, nebo je jiná, anebo takové slovní spojení v jazyce překladu vůbec neexistuje;

Ad 3: Sémantika není vystižena přesně, nebo je jiná;

Ad 4: Sémantika není opisem vystižena přesně, nebo je jiná.

Překlad neutrálního výrazu frazeologismem může být také významově neadekvátní, což může plynout z nedostatečného porozumění originálovému textu nebo naopak z nepřesného chápání významu překladového frazému (podrobněji o této problematice viz Basaj [1982]).

Aby se mohlo předcházet nedorozuměním při překládání idiomů a frazémů, provádějí se speciální výzkumy srovnávací (komparativní, konfrontační) frazeologie dvou i více jazyků, které vedou jednak k zajímavým závěrům teoretickým, a jednak ke dvoujazyčným i vícejazyčným frazeologickým slovníkům, jejichž důležitost je nepochybná, zejména vzhledem k nesystematicky zpracované frazeologii v obyčejných překladových slovnících (pokud je v nich vůbec přítomna) (srov. o tom např. Kamiš [1982]).

Při srovnávání české a polské frazeologie došla např. Teresa Zofia ORŁOŠOVÁ k závěru, že „z analizy czeskich i polskich połączeń frazeologicznych z sześcioma najczęściej używanymi w obu językach przymiotnikami, przeprowadzonej na podstawie materiału ze *Słownika frazeologicznego czesko-polskiego*, wynika, że w 36% frazeologizmy czeskie i polskie pokrywają się, np. *dostat se do dobrých rukou* : *dostać się w dobre ręce*, *prohrát na celé čáře* : *przegrać na całej linii*“ atd. (ORŁOŠ 1985: 143n.). K téměř totožným závěrům došel její kolega Mieczysław BASAJ, který na materiálu české a polské literatury zaznamenal 37% identických frazémů, přičemž absolutně identických bylo z celého počtu sebraných frazeologických jednotek 24% (typ *svrbí ho jazyk* / *język go swierzbi*; *černé na bílém* / *czarne na białym*). Ostatní identické frazémy vykazují drobné morfologické, syntaktické či lexikální změny (typ *hrají do ouška* / *grają do ucha*; *to je ten kříž* / *to krzyż Pański*) nebo pro celkový

význam irelevantní substituci některého komponentu (typ *věc je v běhu / sprawa jest w toku*) anebo mají rozdílnou rekcii (typ *umírat hladem / umierac z głodu*) (BASAJ 1982: 158–161).

Shoda u cizojazyčných frazémů může mít různé příčiny. Může jít o tzv. **shodu náhodnou**: ve dvou nebo více jazycích se shodují takové frazémy, které každý jazyk považuje za domácí a u nichž nelze skutečný původ důsledně prověřit. Při sledování izoglosy výskytu takového frazému můžeme dojít např. k poznání, že sledovaný frazém je rozšířen prakticky ve všech slovanských jazycích, přičemž v jiných jazycích se s ním nesetkáme (až na možné výjimky způsobené přejetím z některého slovanského jazyka). Takový frazém se pak stává arealismem v jazykovém smyslu. Pokud se zjistí, že frazém je přítomen ve většině jazyků určitého kompaktního teritoria (např. u národů Balkánského poloostrova), stává se arealismem v zeměpisném smyslu. V. STRAKOVÁ nazývá takovéto ekvivalentní frazémy *mezijazykovými* (STRAKOVÁ 1994: 87). Ty je však nutno odlišovat od tradičně chápaných internacionalismů, resp. evropeismů. Podobně lze na mezijazykové úrovni chápat i frazeologická synonyma, homonyma, antonyma atd. (o synonymních frazémech v mezijazykovém plánu viz např. BASAJ 1982: 160; o homonymních frazémech v tomtéž plánu viz BUTTLER 1982: 51 nebo IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ 1971: 353nn.).

Druhý typ shody, vyplývající z přejetí z jiného, třetího zdroje, bychom mohli nazvat **shodou očekávanou**. Z hlediska evropských jazyků bývá oním třetím zdrojem nejčastěji antika (historické reálie, mytologie), Bible a křesťanské náboženství, obecně sdílená evropská historická zkušenost a výroky známých osobností nebo citáty z proslulých literárních děl (viz též KURKOWSKA – SKORUPKA 1959: 162–165, KAMIŠ 1982: 114, HABOVŠTIAKOVÁ – KROŠLÁKOVÁ 1987: 120n. nebo SKORUPKA 1988: 12n.).

Další shodu bychom mohli nazvat **shodou danou přejetím**. Většinou se týká jazyků bezprostředně sousedících (není to však podmínkou). Na rozdíl od předchozí shody zde došlo k přejetí jen na menším teritoriu a navíc v pozdější době, přitom bezprostřední příčinou byl prokazatelně dlouholetý kontakt příslušných jazykových skupin. Jedna z nich byla velmi často v politicky vyšším postavení než druhá (např. němčina vůči češtině a slovinštině, řečtina a turečtina vůči bulharštině a srbštině, maďarština vůči slovenštině nebo chorvatštině apod.). Vlivem němčiny na češtinu v zajímavém kontrastu s vlivem francouzštiny na polštinu v oblasti idiomatiky a frazeologie se zabývala T. Z. ORŁOŠOVÁ, odvolávajíc se přitom na studii J. Damborského:⁵⁶ „J. Damborski pierwszy poświęcił uwagę temu zagadnieniu, stwierdzając, że „na czeską frazeologię w czasach nowszych oddziaływały dość silnie niemieckie schematy frazeologiczne” i że „w tym zakresie czeszczyzna różni się dosyć istotnie od polszczyzny, która wykazuje raczej znaczne zbieżności z fra-

56 DAMBORSKÝ, Jiří: *Studia porównawcze nad słownictwem i frazeologią polską i czeską*. Warszawa 1977, s. 85.

zeologią francuską'. (...) Frazeologizmy czeskie częściej wykazują wpływ niemiecki niż frazeologizmy polskie – wpływ francuski“ (ORŁOŚ 1985: 144n.). Užšími kontakty Čechů s Němci a naopak Slováků s Maďary vysvětlují mnoho rozdílů mezi českou a slovenskou frazeologií K. HABOVŠTIAKOVÁ s E. KROŠLÁKOVOU. Tím také zdůvodňují mnohé paralely mezi slovenskou a maďarskou frazeologií na jedné straně a českou a německou frazeologií na straně druhé (HABOVŠTIAKOVÁ – KROŠLÁKOVÁ 1987: 127). O vlivu němčiny (a italštiny) pro změnu na chorvatskou frazeologii zase pojednává třeba studie Josipa JERNEJE (1993: 191–197).

Pro naši potřebu budeme jako *identické (totožné)* nazývat takové překladové frazémy, které jsou s originálovými výrazy strukturně buď zcela identické, anebo vykazují jen minimální odchylku (způsobenou např. substitucí některého originálového komponentu synonymním překladovým nebo projevující se rozdílem v některých gramatických kategoriích). Takto identické jsou např. *мачем и књигом* (And 265), *mečem a knihou* (And 232) a *с меч и книга* (And 249). V tabulkách tento poměr reprezentuje *koeficient 1*.

Jako *téměř identické (velmi blízké)* budeme nazývat takové překladové frazémy, které se budou vyznačovat stejnou nebo podobnou strukturou, avšak určité odlišností budou v rovině lexikální (např. v počtu komponentů). Takovéto velmi blízké trojice jsou např. *оштар као мач с обе стране оштар* (Pav 264), *ostrý jak dvojsměrný meč* (Pav 221) a *остър като наострен от двете страни меч* (Pav 233) nebo *води ти рачуна о нечему* (Pav 296) a *държа сметка за нещо* (Pav 262). V tabulkách tento poměr reprezentuje *koeficient 2*.

Jako *zčásti identické (blízké)* budeme nazývat takové překladové frazémy, které se budou vyznačovat podobnou strukturou, avšak budou současně vykazovat určité výraznější odlišnosti v plánu lexikálním (např. v počtu a/nebo povaze komponentů) a/nebo syntaktickém (např. v povaze valencí a kolokability). Takovéto blízké trojice jsou např. *пихе им душа под еплом* (Pav 238) vers. *mít duši na jazyku* (Pav 182) a *нося душата си в збите* (Pav 210). V tabulkách tento poměr reprezentuje *koeficient 3*.

Jako *neidentické (odlišné)* budeme nazývat takové překladové frazémy, které budou mít zcela jiné komponentové složení. Dvojice nebo trojice sémanticky odpovídajících, avšak strukturně odlišných frazémů jsou např. *с времена на време* (And 259) a *от време на време* (And 243) vers. *tu a tam* (And 226), *води ти рачуна о нечему* (Pav 296) a *държа сметка за нещо* (Pav 262) vers. *mít na paměti něco* (Pav 254). V tabulkách tento poměr reprezentuje *koeficient 4*.

Za *nefrazeologický* překlad budeme považovat taková řešení, kdy byl upřednostněn opis nebo jiná forma náhrady originálového frazému. Např. *без по муке* (Pav 278) vers. *nefraz. hravě* (Pav 236) a *nefraz. без усилие* (Pav 246). V tabulkách tento poměr reprezentuje *koeficient 5*.